

מול העל-טבעי

כבמפגש ובמאבק בין משה לחרטומי מצרים, כך גם בפרשתנו עדים אנו לעימות שבין האמונה המונותיאיסטית עם מה שניתן לכנות העל-טבעי האלילי. עימות זה מתואר בצורה אירונית במאורע שיתרחש בין בלעם לבין האתון. מלאך ה' ניצב לפני האתון "בְּמִשְׁעוֹל הַכִּרְמִים גָּדַר מִזֶּה וְגָדַר מִזֶּה. וַתֵּרָא הָאֶתֹן... וַתִּלְחֹץ אֶל הַקִּיר וַתִּלְחֹץ אֶת רֶגֶל בָּלָעַם". האתון רואה מה שבלעם החוזה, לא מצליח לראות.

העל-טבעי והפסיכיאטריה

הפרשה הזאת מביאה אותנו לשאול בדרך כוללנית על מקומו של העל-טבעי במסורת היהודית. הרמב"ם הרציונליסט ראה בכל התחום הזה עננה של אמונות תפלות והבלים שמזיקים מאוד לחברה האנושית. לא כולם הסכימו עם הרמב"ם, וסוגייה זאת נשארה פתוחה ואפשרה פלורליזם של דעות שונות ומנוגדות. מהדברים הרבים שנאמרו בסוגייה זאת רוצה אני לצטט כאן דברים מתוך "ספר הברית", ספר נשכח שנכתב לפני כמאתיים שנה על ידי מחבר כמעט אלמוני ר' פנחס אליהו הורוביץ (1765-1821). היה זה מעין חיבור אנציקלופדי שאמור היה להיות סינתזה בין המדע, האמונה והקבלה, כמובן במסגרת מגבלות הידע של המחבר, סביבתו ותקופתו. נודעתי לספר הזה לפני יותר מיובל שנים בישיבה בה למדתי, ואני זוכר עדיין את הוויכוחים שהיו לי בעקבות הספר הזה, עם כמה מחברי ללימודי הקודש, והספר עדיין מפתיע אותי. את דבריו אביא תוך שמירתו על שפתו המליצית, שהשתדלה לשמור על ניחוחי לשון המקרא והמשנה.

בעל 'ספר הברית' (ח"א מאמר י"ז, פרק טו) כותב על הסכיזופרניה ומחלות רוח אחרות, כשהוא נאבק נגד המנהג הנהוג בין רבים "לקיים פתי יאמין לכל דבר". כשהמחלה מופיעה: "כשיקרה מקרה... מאיזה פגע וחולי שאירע במוח או במרה שחורה... אזי תיכף ומיד קוראים אותו 'משוגע' או 'דיבוק' ויאמרו אכן רוח הוא באנוש הלזה, רוח אחרת עמו מסטרא אחרא". המקרים הפתולוגיים נתפסים בסביבתו כביטוי לאיחוז האדם על ידי כוחות דמוניים או רוחות מתים שלא זכו למנוחה, "אז הוחל לקרוא בעל שם אליו או מכשף להצילו מרעתו". ר' פנחס מתנגד לכך וקובע שהפנייה לרופאי אליל אלה מסוכנת: "ולו חכמו ישכילו שהם ניזוקין יותר על ידי זה". ההזייה הפסיכוטית אינה מגלה לנו מציאות אחרת "כי אמיתת הענין הזה הוא כענין החלום ממש". יש רצף מסוים בין החלום ומחלות הרוח, בהם שולט הדמיון ללא בקרת השכל וללא התחשבות במציאות. זאת בגלל "שמחמת... חולי נסתמו הגידין הדקין מאד שבמוח הנקראים 'נערווען' [עצבים]... אזי השכל חלף הלך לו כי אינו שוכן בכלי פגום ולא נשאר בו אז כי אם המדמה לבדו". הדמיון המשוחרר "מדמה לו איזה משחית... תבנית נוראה מבהילה משחיתה נפשו...". מתוך הזיות המחלה נוצרו דמויות השדים והרוחות, והם משפיעים

על דמיון האנשים הבריאים, ומתוך כך גם על חולים אחרים, "והשדים אינם יודעים מאומה לא ירעו ולא ישחיתו אותם".

מתוך כך, "האבות... מפזרים ממון הרבה... באמרים... כשיבוא הבעל שם או המכשף ינצל מידו כי ביד חזקה ישלחנו ויגרשהו וילך ולא יתן המשחית לבא אל ביתו לצערו עוד". אלא שלהיפך "על הרוב הם המזיקים אותו יותר בפעולות משונות ומרחצאות זרות, או כי אז יעשן אותו במיני עשבים... המזיקים בלי ספק". בצטטו את ירמיהו (ח, טו) הוא מוסיף: "לִעֲת מִרְפָּה וְהִנֵּה בְעֵתָהּ", וזאת "עד שמתייאשים מרפואתו וילך בלי חמלה וימות באותו החולי, וזה הבל ועניין רע לענות בו בני אדם יושבי חושך... כי רבים בני שוממה על ידי רופאי אליל כאלה". ר' פנחס נלחם למען רפואה רציונלית, והוא מעיד, לפני היות הפסיכיאטריה המודרנית, כי "בא בניסיון פעמים רבות שבאו תחת יד רופא טבעי מומחה כמה ממחוסרי הדעת... וכולם יצאו בריאים שלמים בשכלם ודעתם כמאז ומקדם אף אין יש רוח [רעה] בפיהם".

לכאורה לפנינו עמדה רמב"מית טיפוסית. אלא שר' פנחס מאמין שאכן ישנן תופעות פאראפסיכולוגיות אמיתיות החורגות מהטבעי, "אבל זה אינו שכיח אלא אחד מני אלף". בוחן חמור הכרחי לגבן: "וההבחנה בדבר זה, למען יכירו וידעו תועי רוח בינה" היא הוכחת קיומן של תופעות על-טבעיות, כמו למשל כאשר האדם "מגלה עמוקות באיזה דבר ומלאכה ועניין שלא ידע זה מקודם, או מדבר בלשון שלא ידע בו מעולם, או מגיד דברים נסתרים שנעשים במקום אחר והנה אמת נכון הדבר נעשתה כן". כאן נפתחות הדלתות לתחום אחר, אותו הוא מזהה עם הקבלה.

ר' פנחס הורוביץ חי בין שני עולמות. מצד אחד החברה המסורתית הנגועה באמונות תפלות, שראתה בתופעות פסיכיאטריות דברים על-טבעיים. מצד שני עולם ההשכלה המודרני שכפר בכל, וראה בנבואה תופעה פסיכיאטרית: "על דעתם" של פילוסופים אלה "הנבואה והחלום והשיגעון הכל עניין אחד שפה אחת ודברים אחדים, ובאמת לא כן". לגבי מחלות הרוח, הם "דבר נכונה אמת ואמונה... אך מה שאמרו שהנבואה גם כן על זה הדרך... [דבריהם] לא שרירין ולא קיימין". העל טבעי קיים. אלא, שלא כולו – קדוש. לפעמים הוא מעורב בשיגעון, ולפעמים, ניתן להוסיף, הוא אפילו, כבלעם, משרת מטרות רעות ונלוזות. אולם יש תופעות על-טבעיות אחרות שאין בהן "מדברי הבל כלל ומעשיו [של האדם] ישרים... מכלכל דבריו במשפט כראוי וכנכון... ותחל רוח ה' לפעמו על פי מעשיו ומידותיו הטובים שזכה בו... והוא ממדרגות רוח הקודש". רבי פנחס מציע אכן עמדת ביניים, תנו לפסיכיאטר אשר לפסיכיאטר, ולא-להים אשר לו. שתי הקצוות מסוכנות. מעניין, הנביא הושע מדבר על ימי הפקודה, בהם "יִדְעוּ יִשְׂרָאֵל אֲוִיל הַנְּבִיא מִשְׁגֶּעַ אִישׁ הָרוּחַ עַל רֹב עֶזְרָה" (ט, ז). מהו העוון? המעיין במפרשים לומד שאת הפסוק הזה ניתן להבין בשתי צורות מנוגדות, ושתיהן עוון. יש כאלה שהפכו את האויל לנביא ואת המשוגע לאיש הרוח, ויש כאלה שלהיפך, הפכו את הנביא לאויל ואת איש הרוח למשוגע. שתי סכנות התממשו בתולדות עמנו.

ה'דיבוק'

המחזה היהודי בה"א הידיעה, היא ללא ספק 'הדיבוק' של אנ-סקי. זהו ה'רומיאו ויוליה' של העיירה החסידית, שבו המוות והאהבה באים ביחד. מחזה זה מוכר וודאי לרבים, אם בתיאטרון, אם בנוסח הקולנועי שהוסרט לפני מלחמת העולם השנייה (הנוסחאות הישראליות היו חייבות להוסיף למחזה מנה מסוימת של פורנוגרפיה, בריקודי הקבצנים, אחרת לא היו יוצאים ידי חובה). הרבי מנסה להוציא את הדיבוק, את נפשו של חנן מגופה של לאה, אך נכשל. האהבה שביניהם מנצחת דרך המוות.

מחזה אחר מוכר הרבה פחות, הוא 'האדם העשירי', פרי עטו של מחזאי ותסריטאי יהודי-אמריקאי פאדי (אהרון) צ'ייבסקי (Chayefsky) ע"ה (1923-1981). המחזה, אותו ראיתי לפני עשרות שנים בסוף העולם, מתרחש בעיירה אמריקאית, גם בה יש אישה אחוזה דיבוק. והמקובל מתכוון להוציאו. לשם כך זקוקים למניין, אלא שהעשירי חסר. אחרי חיפושים מצרפים יהודי שעבר במקום, שבמקרה הוא פסיכולוג. המקובל עושה את שלו ומצווה לדיבוק לצאת, אלא שלפנינו הפתעה. מי שנופל ברצפה מתפתל עם הדיבוק שיוצא ממנו הוא דווקא הפסיכולוג.

ואולי יש בעולם עוד 'דיבוקים' בהם צ'ייבסקי ניסה להלחם. ב-1978 קיבלה ונסה ריידגר את האוסקר, ונצלה את ההזדמנות כדי להשתלח נגד הציונות. צ'ייבסקי שקיבל גם הוא באותו ערב את האוסקר על התסריט הטוב ביותר, הגיב בבוא תורו: "הייתי רוצה לרמוז לגבי רדגרייב שקבלת האוסקר איננו מאורע בעל חשיבות מכרעת בהיסטוריה, המחייב הכרזה. להגיד פשוט 'תודה' היה מספיק". את הדיבוק הזה עדיין לא הצלחנו לגרש.